

Jacobus van Gruitrode*

Koen Seynaeve

Het leven en de werken van Jacobus van Gruitrode¹, de goede vriend van Dionysius de Kartuiser, zijn nog maar weinig bestudeerd. Nochtans werd hij door zijn tijdgenoten geëerd als een geleerd en vroom man, vol pastorale ijver.² Zijn biograaf en tijdgenoot Arnoldus Bostius schrijft meer dan dertig werken op zijn naam. In de literatuurlijst van zijn prosopografie werden meer dan veertig titels van boeken of artikelen opgenomen, waarin even sprake is over Jacobus. Men kan Jacobus terecht beschouwen al één van de voornaamste priores van het Luikse kartuizerklooster.

Leven en persoonlijkheid

Jacobus van Gruitrode werd vermoedelijk omstreeks 1400-1410 geboren in het dorp Gruitrode.³ Zijn familienaam was Van den Eertweghe.⁴ Er zijn verschillende leden van zijn familie bekend, ofwel door schenkingen aan het kartuizerklooster, ofwel door een stichting in de parochiekerk van het

* Oorspronkelijke publicatie in: J. De Grauwe (red.), *Historia et spiritualitas Cartusiensis. Colloquii quarti internationalis Acta, Gandavi – Antverpiae – Brugis, 16-19 Sept. 1982*, Destelbergen 1983, 313-336.

¹ Jacobus van Gruitrode werd in oudere 'Bibliotheken' voorgesteld als een vruchtbaar auteur: Bostius 1609, 50-53; Petreius 1609, 149-150; Foppens 1739, 514-515. Recentere werken die de literaire productie van Jacobus behandelen: Verjans 1931; Scholtens 1951, 22; Gruijs 1976, 110. [Voegen we hieraan toe: Hendrickx 1984, 106-107, 215-233; Deschamps 1985a; Deschamps 1985b, en het te verwachten artikel van T. Gaens, 'Spiritu Jhesu Operante. Written sources for the work of Jacob of Gruitrode', in: P.J.A. Nissen & K. Pansters (reds.), *Carthusian Worlds. Exploring the Carthusians and Their Heritage* (in voorbereiding). – EDS] – De voornaamste artikelen over zijn leven zijn de volgende: Reusens, 1889; Autore 1924; Stiennon 1955, 494, 504-505; Axters 1956, 220-221, 436-437; Hoekstra 1974; De Grauwe 1976, 162 (nr. 1250); Seynaeve 1981, 178-184, 191-217, 304-392; [De Grauwe & Timmermans, dl. 2, 103 (nr. LiM092) – EDS].

² Dionysius Cartusianus 1896-1935, dl. 27, 13 (*Translatio Cassiani*): *virī benigni et docti, humilis ac devoti*. Bostius 1609, 50: *vir admodum intemus, magno animarum zelo efferbuit, quibus et exemplo et verba et calamo prodesse semper studuit*. Men spreekt van *ingenio praestans* en *vir reconditae eruditionis*. Cfr. Sutor 1609, 599; Petreius 1609, 149; Freher 1601, 197.

³ Gruitrode is gelegen in Belgisch Limburg, arrondissement Maaseik. – Cfr. Helin 1980. Mogelijk was zijn familie afkomstig uit het naburige Elen. – Cfr. Van de Weerd 1932.

⁴ Liège, Archives de l'Etat, *Chartreux*, nr. 6, fol. 19r. Zie ook: Van de Weerd 1932.

naburige Elen.⁵ Daaruit blijkt dat er meerdere geestelijken in de familie waren.

Er is niets bekend over zijn opleiding en de naam van Jacobus werd niet geregistreerd aan een of andere universiteit. Ook de datum van zijn intrede in de kartuizerorde is verborgen gebleven.⁶

Eenmaal ingetreden in de kartuis van Alle Apostelen te Luik, is Jacobus bedrijvig geweest als boekbinder. Hij maakte een boek voor het Sint-Agnesklooster te Maaseik, dat afhing van het kapittel van Aldeneyck.⁷ Er zouden nog drie boeken die hij heeft ingebonden bewaard zijn.⁸ Daarbij blijkt dat hij nogal zuinig te werk ging. Hij verdeelde de vlakken van de boekberden immers in kleine stukjes zodat hij afgedankt materiaal kon gebruiken.⁹ Een colofon van een handschrift meldt dat Jacobus, *arm Carthuser bij luyck*, het werk bond en *Cristiaen sijn brueder heeft dat leder betaelt Biddet om gods wille voer hon*.¹⁰ Het is niet onmogelijk dat Jacobus deze activiteit over heel zijn leven heeft beoefend.

Er komt wat klaarheid over het bestaan van Jacobus als hij op 21 januari 1440 tot prior wordt verkozen van de Luikse kartuis. Dit prioraat is vooral getekend door het herstel van de oudste kloostergebouwen.

⁵ Zijn broer Christianus Van den Eertweghe schonk een rente van ongeveer vier Luikse marken en wijn aan de kartuizers. Bij een neef, genaamd Dionysius, kocht Jacobus een rente van twee mudden af. – Cfr. Seynaeve 1981, 385 (nr. 5 & 6). Deze laatste zou in 1477 kanunnik worden van Sint-Petrus te Luik. – Cfr. Poncelet 1906, 59. Hij was de broer van Herman Van den Eertweghe, pastoor te Elen en scholaster van Aldeneyck vanaf 1464. In 1492 werd hij bovendien deken van de Landdekenij van Eyck. – Cfr. Van de Weerd 1910, 174. Doordat hij een jaargetijde stichtte in de parochiekerk van Elen is bekend dat Herman ook een broer had die Jacobus heette en die gehuwd was. Nog een andere Jacob wordt als zijn broer voorgesteld. Dit is op zijn minst een onduidelijke tekst, die bovendien niet overeenstemt met de gegevens uit het kartuizerarchief, zodat we moeten besluiten dat Herman geen broer van onze prior kan geweest zijn, zoals H. Van de Weerd voorgesteld heeft.

⁶ Op 4 mei 1427 geeft een frater Jacobus bij zijn intrede in de Luikse kartuis een kleine *oblatio*. – Cfr. Liège, Archives de l'Etat, *Chartreux*, nr. 6, fol. 55v: *Item. IIII. Maii de oblatione Jacobi fratris nostri. IX. griffones | 1427 |*. De gift van novicen bij hun intrede wordt *oblatio* geheten, cfr. Le Masson 1993, 457. Deze frater Jacobus kan een broeder zijn die niet in de gemeenschap is gebleven, maar het kan ook Jacobus van Gruitrode of Jacobus Vighe zijn. Deze laatste Jacobus, afkomstig van Nijmegen, deed een tweede professie in Monnikhuizen, waar hij op 6 augustus 1455 gestorven is. – Cfr. Seynaeve 1981, 168, 376, 393.

⁷ Vanaf 1464 was een familielid van Jacobus er scholaster, cfr. *supra*, n. 5. [Zie ook over de mogelijke verwantschap tussen Jacobus van Gruitrode en Beatrix van Ertwegen, reguliere kanunnikes van het Sint-Agnesklooster te Maaseik, voor welk klooster hij als *brueder Jacobus van gruytoey vanden Eertweech, arm Carthuser by luyck* de hierna vermelde Haagse handschriften (ca. 1440) heeft gebonden: Hendrickx 1982, 204-205. – EDS]

⁸ Brussel, Koninklijke Bibliotheek, hs. II 468 (cat. 2243). Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, hss. 73 H 22 & 73 H 24.

⁹ Dit is althans de opmerking van Verheyden 1930, 121-122.

¹⁰ Meinsma 1903, 184 (n. 1), 316.

Jacobus laat een nieuwe refter optrekken die het gebouw moest vervangen dat nog deel uitmaakte van het premonstratenzerklooster dat voor de kartuis in de 14e eeuw op de Mont Cornillon gevestigd was.¹¹ Er vielen ook enkele overlijdens van zeer voornamen mensen te betreuren. Allereerst de kartuizers Theodoricus Mommch van Kleef die bedrijvig was in het scriptorium.¹² Daarnaast stierf ook Gerardus van Schiedam, een Luiks profes die bij zijn overlijden prior van Sint-Maartenbos was.¹³ Onder de weldoeners was Joannes Donstienne, de scholaster van Sint-Lambertus, de belangrijkste dode. De kartuizers werden bedacht met enkele boeken.¹⁴

Op het generaal kapittel van 1445 werd Jacobus, na zijn dringend verzoek, barmhartigheid verleend. Maar hetzelfde jaar wordt hij, waarschijnlijk door de visitatoren, aangesteld als prior van de kartuis van Zierikzee.¹⁵ Uit de verslagen van het generaal kapittel blijkt dat hij er enkele kwesties met monniken moest regelen.¹⁶ Nauwelijks twee jaar later roepen de monniken van Luik hem terug naar zijn eerste huis om er een tweede ambts-termijn als prior aan te vatten. Het is een lang en bewogen prioraat geworden.

Van 1447 tot 1460 kan Jacobus ongestoord verder werken aan de kloostergebouwen en het verfraaien van de kerk.¹⁷ Sinds 1451 telde de commu-

¹¹ Seynaeve 1981, 183-508.

¹² Volgens Scholtens 1964, 385, zou Theodoricus in 1358 aan de Parijse universiteit onder Hendrik Eger van Kalkar zijn *determinatio* behaald hebben. Vgl. Denifle & Chatelain 1894, 226/20-21. Vermits Theodoricus stierf op 28 maart 1441 moet hij ongeveer honderd jaar geworden zijn, tenzij de student en de kartuizer niet dezelfde persoon zouden geweest zijn, cfr. Seynaeve 1981, 145, 180, 470-471.

¹³ Gerard heeft in 1393, zijn studies aan de Praagse universiteit voltooid. Hij moet na september 1401 in de Luikse kartuis binnengetreden zijn, want hij kon er één van de zes kluizen, die door Catherina van Flémalle gesticht werden, betrekken. In 1415 wordt hij geciteerd als prior te Amsterdam. Volgens Scholtens 1967, 280, begon dit prioraat in 1404. De stelling van Gruijs 1976, 90, dat Gerards bestuur in Amsterdam pas in 1412 aanving, lijkt meer aanvaardbaar. Daarop volgen de prioraten in Geertruidenberg (ca. 1415/17-1420), Sint-Maartensbos (ca. 1420/21-1427), Luik (1427-1434) en Sint-Maartensbos (1436-†1442). Gerard is ook een zeer vruchtbaar auteur geweest. – Cfr. Seynaeve 1981, 164-170, 325-329; [Hendrickx 1984, 98; Hogg & Sargent 1988, 131, 192; De Grauwe & Timmermans 1999, dl. 2, 99 (nr. LiM049). – EDS]

¹⁴ Joannes de Dono Stephani of Donstienne was proost van Sint-Paulus en scholaster van Sint-Lambertus. De boeken die hij schonk zijn een sententiecommentaar, het werk van Thomas van Aquino *Super Matheum* en het *De laudibus beate Marie Virginis* van Richard van Saint-Laurent. Dit werk werd door sommigen toegeschreven aan Jacobus van Gruitrode. – Cfr. Bostius 1609, 51 en Petreius 1609, 150.

¹⁵ Grande Chartreuse, Archives, nr. A-5/123a, 56. Dom Palémon Bastin heeft vele (nuttige) gegevens uit het archief van de Grande Chartreuse samengebracht in zijn zogenaamde *cahiers* over de verschillende kartuizen van België. [Zie over Dom Bastin: *supra*, 16 (n. 19). – EDS]

¹⁶ Seynaeve 1981, 386-387.

¹⁷ Jacobus voltooide de verbouwing aan de kerk die Henricus de Piro (1445-1447) in 1446 begonnen was. Vanaf 1449 vernieuwt hij met de hulp van talrijke weldoeners de vensters van het

nauiteit 21 monniken.¹⁸ Blijkens het getuigenis van Dionysius de Kartuiser lijkt de sfeer er erg goed te zijn.¹⁹ Het huis onderhoudt trouwens de beste relaties met vooraanstaanden uit de stad.²⁰ Maar deze vredige atmosfeer wordt door politiek in de stad Luik abrupt afgebroken. Hertog Karel de Stoute neemt een steeds dreigender houding aan tegenover het prinsbisdom en vooral tegenover de stad Luik. In 1466 wordt de prior van de kartuis, samen met anderen, verzocht een mildere houding bij de hertog te gaan bepleiten. Maar niets heeft de totale vernietiging van Luik in november 1468 kunnen verhinderen.²¹

Deze politieke gebeurtenissen zijn er de oorzaak van geweest dat het convent voor de tweede maal in zijn geschiedenis een *divisio* heeft meege-

pand. Omstreeks dezelfde tijd bouwt men nieuwe spreekplaatsen en een kapel aan het klein pand. In 1453 komen er een aantal cellen voor conversen bij. Het preciese aantal is niet bekend, maar er sterven over heel de duur van Jacobus' tweede prioraat slechts vijf conversen. In 1487 stellen we echter vast dat het inkwartieren van de troepen van Everard van der Marck heel wat schade heeft berokkend aan vier cellen van conversen. Er moeten er dus minstens vier geweest zijn. Vanaf 1458 wordt de ingang van de kartuis beveiligd door een poortgebouw. De koorstoelen in de kapittelzaal werden in 1460 verlengd. Tenslotte heeft Jacobus met de hulp van vele weldoeners het interieur van de Kerk opgesmukt. De drieluik boven het hoogaltaar, samen met drie tabernakels werden verguld. – Cfr. Stiennon 1948b, 85-88; Seynaeve 1981, 211-215, 230.

¹⁸ Oorspronkelijk telde de kartuis waarschijnlijk de voorgeschreven 13 monniken. Dank zij de stichting van Catherina van Flémalle in 1401 konden er zes monniken meer aanvaard worden. In het begin van Jacobus' prioraat bewoonden 20 monniken de kartuis. Aan dit normale aantal (cfr. Liège, Archives de l'Etat, *Chartreux*, nr. 6, fol. 60r: *consuetum numerum monachorum qui tunc erat .Xx.ti.*) werd in 1451 één monnik toegevoegd om het testament van Maria Bierset (†1439) te kunnen uitvoeren. De kartuizers hadden een fundatie van 60 mudden spelt aanvaard nadat hen mondeling was gevraagd daarvoor wekelijks twee missen te lezen. Uit de geschreven tekst bleek dat de laatste wilsbeschikking van Maria Bierset was dat er elke dag twee missen zouden gelezen worden. Dit was een te zware last voor het klooster, totdat Nicolaus van Cusa op zijn visitatie de toestemming gaf om een monnik meer te aanvaarden. – Cfr. Seynaeve 1981, 181, 194-195.

¹⁹ Dionysius Cartusianus 1896-1935, dl. 27, 13 (*Translatio Cassiani*): *me instigante ad hoc affectuosa et humilique instantia venerabilium patrum ac fratrum meorum cartusiensium prope Leodium*.

²⁰ De kartuizers hadden contact met Mathias Voelen, procurator aan het hof van de stad; Paulus de Rivo, notaris van het hof, werd in 1450 op het kartuizerkerkhof begraven. In 1453 schonk Adam van Papenhoven, kanselier van de bisschop, die gedurende zijn leven pitanties had geschonken, bij zijn overlijden een reeks boeken, een schilderij en een kruisbeeld aan het klooster. Zijn opvolger Heymericus Groy laat een glasraam met zijn patroonheilige in het kloosterpand plaatsen. Vervolgens zijn er de kanunniken van Sint-Petrus, Nicolaus de Fine (†1449) en Nicolaus Voeght (†1463), die de bibliotheek met enkele banden verrijken. De bekende schrijver van de geschiedenis van het Sint-Pauluskapittel, *Liber de servis et aqua sancti Pauli*, kanunnik Daniel de Blochem (†1467), wordt genoemd: *magnus amicus in dandis conciliis*. Om dezelfde reden wordt ook Judocus van der Marck, scholaster van Sint-Lambertus (†1470), een vriend van het klooster genoemd, cfr. Seynaeve 1981, 204-206. Op grond van de bronnen, die zeer onvolledig zijn, rijst het vermoeden dat de Luikse kartuizers altijd in relatie stonden met de aristocratie, de kapittelkerken en de werkelijke machthebbers van de stad, cfr. *Ibidem*, 514-518. Een gelijkaardige vaststelling werd voor de Grande Chartreuse gedaan door Bligny 1975.

²¹ Kurth 1910, 137-341; Bartier 1951a; Bartier 1951b; Harsin 1972, 219-242.

maakt.²² Aan de aard van de schenkingen kan men de noodtoestand het gemakkelijkst aflezen. Tot 1472 krijgt de gemeenschap veel geldsommen die waarschijnlijk bestemd zijn voor de heropbouw van het verloren patrimonium. Nadien bestaan de schenkingen vooral uit voedingswaren.²³ Nog voor de kartuis in al zijn bezittingen was hersteld, stierf Jacobus in zijn functie van prior op 12 februari 1475.²⁴

Tot slot moet er nog een woord gezegd worden over de persoonlijkheid van Jacobus. Hij noemt zichzelf in het colofon van de boeken die hij inbond, een 'arme kartuizer'. Zijn nederige houding is inderdaad de voornaamste karaktertrek die men ontmoet bij deze man die nooit zijn werken ondertekent. Naar alle waarschijnlijkheid heeft hij echter op een exemplaar van zijn *Rosarium* in andere inkt dan deze van de scriptor, een naschrift eigenhandig neergeschreven.²⁵

Daaruit blijkt opnieuw zijn uiterste bescheidenheid omtrent zijn werk en zijn persoon.²⁶ Het schrijven is voor hem een profetisch gebeuren in de H. Geest waarvoor hijzelf onwaardig is.²⁷ Hij ervaart immers de gespleten-

²² De eerste *divisio* van de Luikse kartuis valt te situeren tussen 1406 en 1410. In 1408 waren er nog tien monniken elders opgenomen, cfr. Seynaeve 1981, 143-144. De tweede *divisio* begon waarschijnlijk in 1467 na de slag bij Brustem en heeft mogelijk drie of vier jaar geduurd. De Luikse monnik Egidius van Berg (cfr. *Ibidem*, 311) sterft op 31 mei 1470 te Utrecht *propter divisionem conventus*. – Cfr. *Ibidem*, 202. Er volgt nog een derde *divisio* na de brand van het kloostercomplex in 1487. – Cfr. *Ibidem*, 231.

²³ De bronnen voor de geschiedenis van de Luikse kartuis zijn zelden zeer concreet. Toch kunnen we voor de duur van Jacobus' prioraat de aard van de schenkingen zeer goed volgen. Daaruit blijkt dat men in de eerste plaats de noden van het klooster wilde lenigen: men schonk geld om de bouwprojecten te financieren of stoffen en liturgische vaten als deze aan vernieuwing toe waren. Na 1472 gaf men bijna uitsluitend voedingswaren. Zo kunnen we ontdekken wat de monniken in de beker en op het bord kregen. Zij dronken rijnwijn en de sterke Bourgondische wijnen waarvan de Beaune sinds de jaren 1450 speciaal in de archieven wordt vermeld. Deze wijn liet zich het duurst betalen op de markt van Parijs. – Cfr. Dion 1959, 288. Maar vanaf 1471 kunnen de kartuizers regelmatig genieten van de precieuzere Azeia en de bastaardwijn. Dit is tien jaar vroeger dan dat de wijn in de havens van Brugge en Antwerpen werden geregistreerd. – Cfr. Seynaeve 1981, 321-322. Omstreeks dezelfde tijd moet de haring al eens vaker wijken voor kabeljauw en zalm. Viermaal kunnen de monniken genieten van een soort kruidenkoek. Wellicht moeten we hieruit concluderen, dat de eetgewoonten licht veranderden, eerder dan dat er een verslapping in het kloosterleven zou geslopen zijn. – Cfr. *Ibidem*, 206-210.

²⁴ *Ibidem*, 191-192.

²⁵ Brussel, Koninklijke Bibliotheek, hs. II 468 (cat. 2243), *Hortus aurearum rosarum Jhesu et Marie*, fol. 162r. Dit handschrift werd bestudeerd door Verheyden. Verjans gaf de resultaten weer in zijn artikel over Jacobus van Gruitrode. Door een vergelijking van het naschrift met het colofon van Jacobus in het Haagse handschrift nr. 73 H 22 dat hij inbond, kwam men tot de vaststelling dat het meer dan waarschijnlijk om dezelfde hand gaat. – Cfr. Verjans 1931, 464-467. Uit de tekst van het naschrift (466-467) wordt geciteerd (afgekort als *Hortus*).

²⁶ *Hortus*, r. 1-3: *Rogo autem universis [sic] et singulos qui forte hec collecta mea dignabuntur perlegere ne me existiment supra id quod sum quam heu homo aridus et indevotus ac dissolutus.*

²⁷ *Hortus*, r. 9-10: *Ita sepe quilibet indignus sancta verba propheticie spiritus accepit.*

heid die eigen is aan een oprechte zondaar. Er is een scheiding tussen zijn uiterlijk verschijnen – de naam en het habijt van een kartuizer – en zijn innerlijk leven dat niet aan die uiterlijkheid beantwoordt.²⁸ Er is een kloof tussen zijn mooie woorden in zijn geschriften waardoor hij boven zichzelf uitstijgt, en zijn daden die hem telkens weer neerhalen.²⁹ Hij heeft geen verdienste en maakt geen vooruitgang.³⁰ Zijn ellende is zo groot dat hij, die de rozen plukte en derhalve wel weet hoe goed zij zijn, toch alle vertroosting ervan moet missen.³¹ Jacobus verschijnt voor ons als een authentiek levende monnik, die in alle eenvoud zich bewust is van zijn zondigheid en beperktheid, maar tegelijk hevig verlangt naar de schoonheid die hij in zijn werken beschrijft. Juist die nederigheid maakt hem zeer groot.

Uitstraling van de Luikse kartuis onder Jacobus

Het prioraat van Jacobus van Gruitrode viel samen met de bloeitijd uit de middeleeuwse geschiedenis van het Luikse klooster. De kartuis is tenvolle uitgegroeid tot een religieus centrum.

Gedurende de zeventwintig jaar van Jacobus' tweede ambtstijd moet het generaal kapittel geen enkele opmerking maken over één van de Luikse monniken. Wel integendeel, men heeft verscheidene keren een beroep gedaan op een Luikse monnik om elders prior te gaan worden.³²

De pauselijke legaat Nikolaas Crebs weigert de stad Luik te bezoeken, maar neemt zijn intrek in de kartuis. In 1451 werd hij belast met de afkondiging van een aflaat in de Duits en Nederlands sprekende gebieden.³³

Dit contact met de grote Cusaner was wellicht te vluchtig om diepe sporen na te laten, maar toch was het niet zonder gevolg. Tot zijn gezelschap behoorde Dionysius de Kartuizer, die sinds dat jaar een hechte vriendschap met Jacobus heeft gesloten. Zij moeten elkaar als geestes-

²⁸ *Hortus*, r. 3-4: *homo aridus et indevotus ac dissolutus ego sum solo nomine et habitu carthusiensis.*

²⁹ *Hortus*, r. 11-12: *ut et supra se loquendo emineat et infra se vivendo torpescat.*

³⁰ *Hortus*, r. 10-11: *Sed tamen ad promerenda sanctitatis gloriam non pertingit. Hortus*, r. 7-9: *Et sicut irrationale animal rationis verba edidit nee tamen ad permutationem nature rationalis accessit.*

³¹ *Hortus*, r. 12-14: *Ita miser ego vemantes rosas in rosario isto collegi non eorum suavitatem percepi sed neque adhuc percipio odorem.*

³² Laurentius Zeeuwen van Rosendael (†1476) is prior geworden van de kartuis van Rome, cfr. Seynaeve 1981, 434-435. Gerardus van Zutphen heeft voor 1460 een tijd de kartuis van Montdieu bestuurd, cfr. *Ibidem*, 330-331.

³³ Paquay 1904.

genoten herkend hebben, want zij wisselden elkaars werken uit. Dionysius schreef er zelfs op vraag van de Luikse monniken en speciaal van hun prior Jacobus.³⁴ De monniken van Montreuil-sur-Mer zijn zelfs tot het besluit gekomen dat er toen in Roermond en in Luik een dermate sterke groep theologen leefde, dat men met een lichte overdrijving zou kunnen spreken van ‘een school van Dionysius’ in beide kartuizen.³⁵

Het resultaat kon niet uitblijven: het schijnt dat Jacobus relaties onderhield met de hervormingsgezinde prior van de karmelieten te Gent, Johannes Soreth.³⁶ De geschriften van Jacobus werden gebruikt door Godefroid de Godinne, de prior van Florennes in zijn werk *Defensorum*, dat bedoeld was om een hervormingsbeweging in de benedictijner kloosters op gang te brengen.³⁷ De kartuis van Luik kan dus doorgaan voor een klooster met een ernstig religieus leven.

Het was ook in de kartuis van Alle Apostelen dat men de zieke pauselijke legaat Onufrius onderdak verleent. Hij was gekomen om bij Karel de Stoute respect te vragen voor de kerkelijke privileges.³⁸ Blijkbaar liet hij zich liever verzorgen op de Mont Cornillon dan in de grote prestigieuze kloosters van de stad.

De uitstraling van de kartuis zal echter niet losgestaan hebben van het persoonlijk gezag van haar prior. Het feit dat Jacobus van Gruitrode in 1452 tot diffinitor van het generaal kapittel wordt aangesteld, is een blijk van vertrouwen vanwege de kartuizerorde. In opdracht van het generaal kapittel heeft hij enkele missies ondernomen.³⁹ Zijn moreel gezag tegen-

³⁴ Aanwijzingen dat Dionysius bepaalde werken heeft geschreven op vraag van de kartuizers van Luik zijn te vinden in Dionysius Cartusianus 1896-1935, dl. 27, 13 (*Translatio Cassiani*); dl. 28, 11 (*Translatio Climaci*); dl. 34, 45, 97 (*De natura veri et aeterni Dei*); dl. 40, 53 (*De fructuosa temporis deductione*): *compulit me devota humilisque instantia quorundam fratrum domus ordinis cartusienis prope Leodium*. Over de persoonlijke vriendschap van Dionysius met Jacobus, onder andere, *Ibidem*, dl. 38, 266 (*De vita et fine solitarii*): *Saepe, mi carissime frater Jacobe*.

³⁵ *Ibidem*, dl. 42, 605: *Nos vero ad illam libenter deveniremus conclusionem, nempe, circa cartusianum ... Ruremundae et maximi Leodii ... pusillum quemdam Cartusiensium theologorum extitisse gregem, quem cuiquam ambitiosiori vocabulo forsitan "scolam Dionysianum" vocare libebit*. Geciteerd door Scholtens 1951, 173.

³⁶ Bostius 1609, 52.

³⁷ Berlière 1898, 500.

³⁸ De legaat probeerde van Karel de Stoute te verkrijgen dat hij de Kerk zou ontzien. Doordat de kerken en kloosters moesten meebetalen aan de schatting die de Hertog na de slag bij Brustem op 29 oktober 1467 aan de stad had opgelegd, werden de kerkelijke privileges overtreden, cfr. Seynaeve 1981, 198-199.

³⁹ In 1457 wordt hij samen met de prior van *Vallis Sancti Petri* afgevaardigd naar Montdieu om er over een aantal punten recht te spreken. Samen met de prior van Den Bosch gaat hij in hetzelfde jaar naar Diest om er de *spatiamenta* te regelen, cfr. Grande Chartreuse, Archives, A-5/123a, 57-58.

over de stad blijkt wel uit de politieke zending die hij in 1466 van haar krijgt.⁴⁰

Zodra een klooster beschikt over een groot moreel en religieus aanzien, is het ook normaal dat voorname burgers uit alle partijen van de stad voor hun zieleheil willen zorgen door precies deze monniken te begiftigen. Anderen verzekeren zich een *anniversarium* of kopen er een begraafplaats. Daardoor komen de meeste grote namen uit de Luikse politiek of Kerk ergens in de registers voor. Dat deze situatie niet zonder gevaar is, zal de geschiedenis zelf duidelijk maken: de kartuis wordt omstreeks 1485 te zeer verbonden met de familie van der Marck en zal meegesleurd worden in de gewapende strijd.⁴¹

Men kan Jacobus terecht beschouwen als één van de voornaamste *priores* van het Luikse kartuizerklooster.

De werken van Jacobus van Gruitrode

Zoals reeds even aangestipt, is Jacobus van Gruitrode de meest vruchtbare auteur van de Luikse kartuis. Arnoldus Bostius, zijn jongere tijdgenoot, schrijft drieëndertig werken op zijn naam. Het is zeer moeilijk om zekerheid te verkrijgen over Jacobus' auteurschap, doordat geen enkel van zijn werken door hemzelf ondertekend werd.⁴² Bovendien blijkt meer dan één tekst later een bewerking te hebben gehad, zodat een identieke titel soms een verschillende tekst verbergt.⁴³ Dit noopt ons ertoe elk handschrift afzonderlijk aan een grondige studie te onderwerpen, wat betekent dat men nog enige tijd zal moeten wachten om een volledig beeld van Jacobus' werk te verkrijgen.

Verjans heeft in zijn studie van Jacobus' werken enkele vuistregels gehanteerd om de authentieke van de toegeschreven werken te kunnen scheiden. Het auteursmerk van Jacobus zou luiden: *Spiritu Jesu operante*.⁴⁴ Het is terug te vinden in de inleiding van de *Specula omnis status*

⁴⁰ Borman 1902, 153-155: *iverunt versus Hoyum, dominus Bare, dominus Renardus, Johannes de Strailh, ducentes secum abbates S. Jacobi et Vallis Sancti Lamberti cum priore Carthusiensium*.

⁴¹ Seynaeve 1981, 230-231, 514-518.

⁴² Op het handschrift van de *Colloquium Ihesu et monachi* heeft een andere hand toegevoegd: *Jacobi carthusiensis Leodii*, cfr. *infra*, n. 56. Van het *Rosarium Jesu et mariae* heeft slechts één hs. de vermelding *compositi a fratre iacobo de gruytrode monacho ordinis carthusiensis prope leodium*, cfr. *infra*, n. 72.

⁴³ Dit is bijvoorbeeld het geval met de *Dyalogus crucifixi et peccatoris* en met de *Dyalogus Mariae et peccatoris*.

⁴⁴ Verjans 1931, 439-441.

*humanae vitae*⁴⁵, in de aanhef van de *Stimulus penitentiae*⁴⁶ en in de proloog van de *Hortus aurearum Ihesu et Marie*.⁴⁷ Voor het overige moeten we om een werk aan Jacobus toe te wijzen steunen op de geest van de tekst. Gaat het om een niet-schoolse uiteenzetting, die eenvoudig is en meer de gevoelsstroom dan de logica volgt, dan hebben we wellicht te maken met een geschrift van Gruitrode. Alles bij elkaar genomen heeft men voorlopig weinig soliede criteria om de werken van Jacobus aan te wijzen.

Verjans heeft voorgesteld het gehele werk van Jacobus in vier delen op te splitsen. Deze indeling zal hier worden gevolgd.

De *Specula*

Jacobus van Gruitrode zou in het totaal zeven spiegels geschreven hebben.

Allereerst zijn er de nog niet bestudeerde *Speculum solitariorum* en het *Speculum mortalium*. Het is zelf niet eens zeker dat het hier om spiegels gaat, dan wel om een samenspraak of dialoog.⁴⁸

Verreweg het meest bekend zijn echter de *Specula omnis status humanae vitae*, die het eerst op naam van Dionysius werden gedrukt.⁴⁹ Het boek bevat een spiegel voor prelaten, ondergeschikten, priesters, leken, en een beroep tot boetvaardigheid.⁵⁰ Ook omtrent deze reeks spiegels bestaat

⁴⁵ Dionysius Cartusianus 1896-1935, dl. 42, 657: *Id circo praesens quinquepartitum speculum Spiritu Jesu operante collegi.*

⁴⁶ Brussel, Koninklijke Bibliotheek, hs. 5018-22 (cat. 2175), fol. 190v: *ad stimulum penitentiae in primo huius totalis libri prologo propositum Spiritu Ihesu operante manum mittens.*

⁴⁷ Brussel, Koninklijke Bibliotheek, hs. II 468 (cat. 2243): *rosas magis rutilantes de libro nostro quem nuper Spiritu Jesu operante collegi, qui intitulatur Hortus ... tibi excerptare curavi.*

⁴⁸ Beide werken zijn te vinden in het handschrift Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, hs. 129 G 10, fol. 1-59v: *Speculum mortalium sub collocutione ihesu et heremite* (Incipit: *Quidam sanctorum patrum ait rex celestis qui universa*) & fol. 60-130: *Speculum solitariorum sub collocutione patris et discipuli* (Incipit: *Quidam sanctus pater quadam vice obvivit discipulo alterius sancti patris ... 1466*). M. Verjans heeft dit handschrift niet nader onderzocht zodat er geen absolute zekerheid bestaat dat deze werken van Jacobus van Gruitrode zijn. – Cfr. Verjans 1931, 443; Van Gils 1932, 230-231.

⁴⁹ De *Specula omnis status humanae vitae venerabilis patris Dyonisii prioris domus Carthusiae in Ruraemund* werden in Nuremberg gedrukt bij Petrus Wagner in 1495. Cfr. Hain 6246.

⁵⁰ Handschriften:

- Brussel, Koninklijke Bibliotheek, hs. 5018-22 (cat. 2175)
Fol. 5: *Gerardus Stredamus, Tractatus de instructione praelatorum*; fol. 39: *Speculum subditorum*; fol. 119: *Dompni Gerardi de Scheydam ordinis carthusiensis speculum sacerdotum*; fol. 142: *Speculum secularium et huius mundi amatorum dompni Gerardi de Scheidam*; fol. 194v: *Speculum ac pocius stimulus penitentiae.*
- Brussel, Koninklijke Bibliotheek, hs. 5175-86 (cat. 1702)
S. Bernardinus, Opera; fol. 287-299v: *Speculum praelatorum*; fol. 301-326: *Speculum subditorum*. 15e eeuw.
- Utrecht, Universiteitsbibliotheek, hs. 164
Fol. 30-54: *Speculum Praelatorum*. – Incipit: *Incipit prologus in tractatum perutilem de instructione praelatorum editum a quondam carthusiense. Quoniam consultitur ...*; fol. 55-108: *Speculum subditorum*. – Incipit:

nog heel wat onduidelijkheid. De Koninklijke Bibliotheek van Brussel bezit een handschrift uit 1478 waarin Gerardus van Schiedam de auteur genoemd wordt. Deze heeft inderdaad een instructie voor prelaten geschreven, die soms een *speculum* wordt genoemd.⁵¹ Het handschrift was het bezit van de kartuis van Herne (Edingen) en werd deels geschreven *Per fratrem P. de L.*⁵² De genoemde broeder kan Petrus van Luik of van Neerlinter zijn. Buiten deze twee professen van Luik beantwoordt geen enkele naam van een monnik die op Belgisch grondgebied geleefd heeft, aan deze initialen.⁵³ Hoe kunnen Luikse monniken zo slecht op de hoogte zijn van hetgeen hun eigen *priores* hebben geschreven? Driemaal wordt een *speculum* expliciet aan Gerardus van Schiedam toegeschreven. Daartegenover staat dat het auteursmerk van Jacobus slechts voorkomt in de inleiding tot de vijf spiegels en in de aanhef van de laatste spiegel. Moeten we derhalve Jacobus beschouwen als de samensteller van de bundel die bestaat uit eigen werk en werk van Gerardus van Schiedam? Slechts een nauwgezette studie van de teksten zal hier uitsluitsel kunnen geven.⁵⁴

De *Dialogi* of *Colloquia*

De tweede groep geschriften van de hand van Jacobus van Gruitrode zijn *Colloquia* en *Dialogi*. Van het *Colloquium Jesu et eremitae* en het *Collo-*

Incipit prologus secundi speculi scilicet subditorum in sancta religione proficere volentium. Considerans quod plurimos ... 15e eeuw.

- Utrecht, Universiteitsbibliotheek, hs. 236

Fol. 30-54: *Speculum sive stimulus poenitentiae*. – Incipit: *Incipit speculum ac potius stimulus poenitentiae p ... [erasum]. Iam ad ultimum scilicet ad stimulum poenitentiae ...*; fol. 47-57: *Speculum sacerdotum*. – Incipit: *Incipit libelli scriptis [sic] qui dicitur speculum sacerdotum quia ut ait flos doctorum Augustinus ...*; fol. 57-81: *Speculum saecularium et huius mundi amatorum*. Incipit: *Prologus in speculum saecularium ... Vanitas vanitatum et omnia vanitas ...* 15e eeuw.

- Utrecht, Universiteitsbibliotheek, hs. 339

Fol. 28v-55: *Speculum agonizantis peccatoris*. Incipit: *Incipit prologus speculum animae peccatricis. Vanitas ...* Begin 16e eeuw.

Het volledige werk werd gedrukt bij de kartuizers van Keulen in 1532 en bij Jan van Roermond en Jan Collithi in 1540, ook te Keulen. Het *Speculum saecularium* heeft een afzonderlijke druk gekend (Hain 14899): *Speculum animae peccatricis*; fol. 2a: *Opusculum quod speculum aureum anime peccatricis inscribitur* (Incipit: *Vanitas enz.*); fol. 27b: *Speculum ... a quondam carthusiense editum finit feliciter*. Cfr. Hain 14900-14910. De recentste druk werd verzorgd door de kartuizers van Montreuil-sur-Mer naar de Keulse uitgave van 1532 in Dionysius Cartusianus 1896-1935, dl. 42, 657-817.

⁵¹ Scholtens 1967, 280 verwijst naar het genoemde handschrift van Brussel dat misschien van Jacobus van Gruitrode is, maar tevens naar Amiens, Bibliothèque municipale, hs. 93, fol. 66-71. Ook Amiens, Bibliothèque municipale, hss. 5018 & 5022 zouden werken bevatten van Gerardus van Schiedam, cfr. Gruijs 1976, 90.

⁵² *Cat. cod. Brussel* 1903, 327.

⁵³ De Grauwe 1976, 275 (nr. 2394 & 2396).

⁵⁴ Mevr. P. Bange heeft het op zich genomen om deze ingewikkelde materie te ontwarren. [Cfr. Bange 1983. – EDS]

quium Jesu et discipuli is er geen handschrift bekend.⁵⁵ Maar wellicht gaat het hier om de deeltitel van het *Speculum mortaliū et solitariū* die eerder vermeld werden.

Anders is het gesteld met het *Colloquium Ihesu et monachi*⁵⁶ en het *Colloquium Ihesu et prelati*⁵⁷ waarvan handschriften teruggevonden werden. De dialogen *Inter Jesum et senem dialogus*⁵⁸ en *Dyalogus Marie et peccatoris*⁵⁹ werden zelfs in de jongste uitgave van de *Opera omnia* van Dionysius de Kartuizer opgenomen. De *Dyalogus Crucifixi et peccatoris*⁶⁰ werd soms

⁵⁵ Verjans 1931, 444.

⁵⁶ Handschrift: Trier, Seminarbibliothek, hs. 148

Fol. 54v-62v: *Colloquium ihesu et monachi* (in een andere hand: *Jacobi carthusiensis leodii*). Incipit: *Verbum mihi ad te princeps celi ...* Explicit: *Gloria Patri et Filio et Spintui Sancto, sicut erat in principio ... Amen.*

⁵⁷ Handschriften:

- Trier, Seminarbibliothek, hs. 148

Fol. 172-182: *Optima instructio principum et omnium qui in potentatu aliquo sunt sive seculari sive spirituali, per modum dyalogi ihesu et prelati seu principis*. Incipit: *Fac mecum Ihesu dulcissime ...* Explicit: *... in seculum amen. Explicit dyalogus ihesu et prelati inceptus et finitus per inutilem fratrem Rodolphum Clotten. Anno domini 79 in die gregorii pape. Amen.*

- Trier, Stadtbibliothek, hs. 682

Fol. 291v-298: *Instructio principum et omnium qui in potentatu aliquo sunt*. Incipit: *Fac mecum Ihesu ...*

⁵⁸ Handschrift: Trier, Seminarbibliothek, hs. 148

Fol. 63-66v: *Dyalogus Ihesu et Senis*. Incipit: *Ne indigneris queso, Ihesu bone ...* Explicit: *Triumphas et regnas per omnia secula ... Amen.*

Deze dialoog werd gedrukt als aanhangsel van Dionysius' *Exhortationes novitiorum* te Deventer door Richard Paffroet, 1491 (Campbell 719; Polain 1311); cfr. Hain 6777. Er is een identieke uitgave gebeurd in 1495 (Campbell 720), maar misschien is er een zetfout in het spel: cfr. Hain 6778. In 1522 is er in Antwerpen nog een uitgave gebeurd door Willem Vorsterman (Nijhoff-Kronenberg 4217). Zie ook Dionysius Cartusianus 1896-1935, dl. 38, 179-183.

⁵⁹ Handschrift: Trier, Seminarbibliothek, hs. 148

Fol. 72-74: *Dyalogus clementissime virginis marie et peccatoris eiusdem*. Incipit: *Peccator: Verbum mihi ad te ...* Explicit: *Dominus tecum, benedicta tu in mulieribus.*

De drukken: Hain 6250; Dionysius Cartusianus 1896-1935, dl. 42, 633-640.

Er werden ook Middelnederlandse bewerkingen gevonden:

- *Dialogus O.L. Vrouwen totten sondaer ende des sondaers tot Mariam*, Antwerpen, Gerard Leeu, 1488 (Campbell 591), 44: *Hier beghint een minnelike ende troostelike sprake der glorioser ende aldersuerster moeder gods ende maecht marie totten sondare.*
- *Dialogus onser liever vrouwen Maria totten sondaer ende des sondaers tot Mariam*, Leiden, Jan Severszoon, [ca. 1510?] (Nijhoff-Kronenberg 2777): Begin: [A5?] a: *waren. Ende daer om isset dat hij uut sijns seis herte enz.; r. 7: Die sondaere. Wat isset dat ie hoere Wat luit daer also suetelic enz.*

Volgens Nijhoff kan het werk niet aan Dionysius of Jacobus van San Geminiano toegeschreven worden, maar zijn het waarschijnlijk vertalingen van ons werk. Een kleine steekproef heeft inderdaad die indruk bevestigd.

⁶⁰ Handschriften:

- Brussel, Koninklijke Bibliotheek, hs. 4635 (cat. 2227)

Recueil Ascétique. Fol. 1-34v: *Dyalogus crucifixi et peccatoris*. Incipit: *Peccator: Ignosce queso, benignissime Jesu ...* Explicit: *Te habeat peccatum tuum hic punitorem et tu me tunc habeas non iudicem sed salvatorem. Si hec fideliter feceris in die illa terribilis securus eris.* 15e eeuw.

- Trier, Stadtbibliothek, hs. 682

medeuitgegeven met het *Pharetra divini amoris* van Jan Gerecht of Lanspergius (†1539). Daardoor werd dit laatste werk soms ten onrechte aan Jacobus toegeschreven. Jacobus zou zelf een Middelnederlandse bewerking van zijn dialoog gemaakt hebben.⁶¹ Verjans meent op grond van de

Fol. 301v-305: *Dialogus crucifixi et peccatoris*. Incipit: *Ignosce queso benigne Jhesu ... Explicit: ... ut Croesi opes me habere credam. Amen. Explicit per f Marcum Fabri de Crovia ord. Carth. prope Treverim A.D. 1478 sabbato ante Letare*, in een hand van de 17e eeuw: *Adscribitur tractatus ille Jacoba Gruitrode priori olim Leodiensis Chartusiae*.

Vaak worden er nog twee handschriften, die dezelfde dialoog zouden bevatten, hierbij vermeld. De tekst is echter totaal anders:

- Sint-Truiden, Instituut voor Franciscaanse Geschiedenis, Cod. III, 1
Fol. 1-18r: *De passione Christi colloquium Jesu et animae* (Incipit: *O vos omnes qui transitis ... dolor meus ...*) 1477.
- Trier, Seminarbibliothek, hs. 148
Fol. 67-71v: *Dyalogus ihesu crucifixi et peccatoris* (Incipit: *O vos omnes qui transitis ... Explicit: Tu autem domine nostri miserere*).

De tekst die teruggevonden werd in het Brusselse handschrift werd vaak gedrukt:

- Hain 5486; Campbell 464; Polain 1122: [s.l.d.]
- Hain 5488; Campbell 465; Polain 1124: Antwerpen, G. Leeu, 1487
- Campbell 466: Antwerpen, Nicolaus Leeu, 1488
- Campbell 467: Deventer, in *Platea Episcopi*, 1490
- Campbell 468; Polain, 1123: Deventer, R. Paffroet, 1491
- Polain 1121: Parijs, Guy Marchand [s.d.]
- Nijhoff-Kronenberg, 4266
Nicolaus de Lyra, *Praeceptorium s. Expositio triphoria in decalogum*, Antwerpen: Adr. van Berghen (?), 1505, 92a: *Colloquium peccatoris et crucifixi*. (Incipit: *Ignosce rogo ... Explicit: ... plus in me misericordie et dilectionis reperies quam sperare auderes et optare*).

Alle drukken hebben hetzelfde begin en einde. Bij een steekproef kon vastgesteld worden dat de tekst niet weinig van de handschriftelijke versie verschilt. We raadpleegden Antwerpen, Plantijn Moretus, R 13.1 (Antwerpen, Nicolaus Leeu, 1488). De bewerker behoudt de globale structuur, maar last een overvloed aan impliciete bijbelcitaten in. Ook de woordkeuze verschilt op menige plaats. Bovendien is de geest die uitgaat van de inlassingen helemaal niet te vergelijken met de nederige houding van de zondaar in de handschriftelijke tekst. De zondaar is bijvoorbeeld steeds langer aan het woord, of vraagt slechts een bevestiging van zijn eigen uiteenzetting. Op het einde voegt de gedrukte tekst een passage toe die we terugvinden in de *Dyalogus Ihesu et senis*. – Dionysius Cartusianus 1896-1935, dl. 38, 182/7-21.

⁶¹ Handschrift: Brussel, Koninklijke Bibliotheek, hs. II 112 (cat. 2381)
Johannes Ruusbroec, *Extraits en flamant*. Fol. 2v-14v: *Eyn samen spreken Jhesu ende des sondaers*. Incipit: *Die sondaer. Ich hebbe eyn wort totty ... Explicit: ... soe sall hy een gheselle syn ongemetenre glorien*.

Deze tekst werd uitgegeven door Verjans 1931, 451-460.

Oudere drukken:

- *Jhesu ende de Sondaer sprekende te samen seer troestelik van onzer Zielen salichheit, getrocken uit den latine van enen devoten broeder van de karthuysen oerden ter salichheit alle kerstenen menschen*, Antwerpen, Adriaen van Liesveldt, s.d. [rond 1500] (Campbell 469).
- *Sank des gheestelijken nachtegaels, een dialogus oft suete 't samensprake tusschen den gecruyssten Jhesu ende den sondaer*, Antwerpen, G. Leeu, s.d. (Campbell, 1505).
- *Een boecxken vander minne Gods*, Antwerpen, Michiel Hillen van Hochstraten, s.d. (Nijhoff-Kronenberg 144).
- Antwerpen, Willem Vorsterman, 1516 (Nijhoff-Kronenberg 4198).

spelling en de woordkeuze van deze vertaling dat het gaat om een oud-Limburgse versie van het voornoemde Latijnse werk. Bepaalde woorden zouden zelfs naar de geboortestreek van de auteur verwijzen. De tekst zou door een taalkundige moeten bestudeerd worden, maar toch durft Verjans reeds stellen dat deze versie zeer waarschijnlijk van de hand van Jacobus van Gruitrode zelf is, die van zijn schoolse Latijnse tekst een volkse omwerking wilde maken.⁶²

Soms wordt ook nog *Violarum Mariae* genoemd onder de dialogen. Het werk bestaat immers, volgens Bostius, uit de eerder genoemde *Dyalogus Mariae et peccatoris*, *Dyalogus crucifixi et peccatoris*, en een tweede dialoog met Maria, *Dyalogus peccatoris et Mariae*. Van deze tweede dialoog is tot nog toe niets bekend.

Bij een diepere studie van de *colloquia* of dialogen die toegeschreven worden aan Jacobus van Gruitrode, is gebleken dat deze teksten enkele gemeenschappelijke kenmerken hebben.

Allereerst hebben zij allen een gelijkaardig begin. Er is nooit een afzonderlijke inleiding, maar telkens krijgen we een voorstelling van de mens die spreekt tot Jezus of Maria. De betrokkene vraagt een woord te mogen richten tot zijn Heer, waarop deze vraagt met wie hij te doen heeft. Dan volgt een nederigheidsbetuiging: de mens stelt zich voor als zondaar zonder uitkomst, de wanhoop nabij, kortom, als een arme van God. Jezus of Maria zeggen vervolgens vergeving toe aan een zondaar die zich wil bekeren.⁶³ Deze aanhef, die we telkens terugvinden, strookt zeer goed met wat bekend is over de persoonlijkheid van Gruitrode die zichzelf heette *arm carthuser*.⁶⁴

Ook het slot van de dialogen is vaak stereotiep. Zij eindigen meestal met een doxologie: *in secula seculorum. Amen*.⁶⁵ De *Dyalogus Marie et peccatoris* heeft een ander einde, dat wellicht gekozen is omwille van de persoon tot wie de zondaar spreekt: de samenspraak eindigt met de begroeting van de Engel aan Maria bij de Annunciatie.⁶⁶ De *Dyalogus crucifixi et*

Er werd ook een Spaanse vertaling gemaakt door Fr. Dominico Viota, gedrukt op de persen van Michael Huesca te Saragossa in 1576 en 1580. – Cfr. Verjans 1931, 451.

⁶² Verjans 1931, 460-461.

⁶³ Brussel, Koninklijke Bibliotheek, hs. 4635, fol. 1: *Peccator, Ignosce, queso, benignissime Ihesu crucifixe indignissimo et infelici tecum aliquantulum volenti loqui servo. Crucifixus. Quis enim es tu. P. Homo peccator qui enz.* De structuur is ontleend aan Gen. 18, 27 & 30. In de *Dyalogus Ihesu et senis* wordt de genoemde bijbeltekst letterlijk geciteerd.

⁶⁴ Cfr. *supra*, n. 26, 27, 28, 29, 30, 31.

⁶⁵ Trier, Seminarbibliothek, hs. 148, fol. 62v, 66v, 182. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, hs. 4635, fol. 34v.

⁶⁶ Trier, Seminarbibliothek, hs. 148, fol. 74v. Het is de tekst van Lc. 1,28.

peccatoris eindigt met een verwijzing naar de laatste dag.⁶⁷

Opmerkelijk is ook dat de auteur nooit citaten aanhaalt uit klassieke of kerkelijke auteurs. Dit bleek wel het geval te zijn in de inlassingen bij de dialogen die reeds bestudeerd werden.⁶⁸

Vermits deze colloquia gebedsteksten zijn⁶⁹, is het begrijpelijk dat ze geen duidelijke structuur kennen. De enige orde die erin kan teruggevonden worden is deze dat de zondaar door de bemoedigende woorden, een innerlijke evolutie meemaakt vanaf het gevoel van wanhoop tot een jubel om de troostvolle toezegging van de vergeving. Ook dit alles kan gemakkelijk in overeenstemming gebracht worden met wat bekend is over de persoonlijkheid van Jacobus, die in de eerste plaats een authentiek gelovige is.

De Middelnederlandse vertaling van de *Dyalogus crucifixi et peccatoris* vormt echter in bepaalde opzichten een probleem. Ondanks het feit dat we er een gelijkaardige aanhef terugvinden, ontbreekt de slotdoxologie. De tekst is weliswaar op gevoelsritme geschreven maar bevat volledig uitgewerkte allegorieën omtrent het lijden van Jezus, wat niet te lezen valt in andere dialogen. Toch mag men wellicht stellen dat ook dit geschrift van dezelfde auteur is. De tekst ademt dezelfde geest. Een passage over de grootheid van God in zijn erbarmen – zo wezenlijk voor de schrijver van deze dialogen – kan men letterlijk terugvinden in de *Dyalogus Ihesu et Senis*, de *Dyalogus crucifixi et peccatoris* en de Middelnederlandse vertaling ervan *Eyn samen spreken Ihesu ende des sondaers*.⁷⁰ De oud-Limburgse taal zou bovendien kunnen verwijzen naar het dorp Gruitrode, de plaats waar Jacobus vandaan kwam.⁷¹

⁶⁷ Brussel, Koninklijke Bibliotheek, hs. 4635, fol. 43v: *Si hec fideliter feceris in die illa terribili securis eris.*

⁶⁸ Cfr. *infra*, 419, 421.

⁶⁹ De gebedsmethode in de middeleeuwen bestaat uit drie oefeningen: de lezing, de meditatie en het gebed. Wanneer de ziel vol verlangen is om de genade te volgen, maar tegelijk zijn onmacht voelt, bidt de ziel om bijstand van de Heer. Precies dit gebed vinden we verwoord in de *colloquia*. – Cfr. Pourrat 1953.

⁷⁰ Vergelijking :

Dyalogus Ihesu et senis
(Trier, Seminarbibliothek, hs.
148, fol. 65)
*Non igitur te terreat tuorum
magnitudo peccatorum: multo
enim magis ego sum miserator
quam tu peccator.*

Dyalogus crucifixi et peccatoris
(Brussel, Koninklijke Bibliotheek,
hs. 4635, fol. 2v)
*... neque te terreat tuorum
magnitudine peccatorum multo
enim magis ego sum miserator
quam tu peccator.*

Eyn samenspreken Ihesu ...
(Verjans 1931, 452/9-25)

*... noch di en vervaer nyet die groot-
heit dynre sonde want ich bin veele
meer barmhertich du du sondich
mensch dyn sonden syn groot*

⁷¹ Cfr. *supra*, n. 3.

Alles samengenomen zou men kunnen besluiten dat ondanks het ontbreken van positieve gronden, de genoemde dialogen alle van dezelfde hand zijn. De auteur is zeer waarschijnlijk Jacobus van Gruitrode.

De Rosaria

Van de derde soort werken op naam van Gruitrode zijn er meerdere handschriften bewaard. Het gaat om de *Rosaria*: de *Hortus aurearum rosarum Jesu et Mariae* of *Rosarium Jesu et Mariae*, dat feitelijk bestaat uit meerdere meditaties of geestelijke oefeningen.⁷²

Op elke dag van de week overdenkt men een bepaald heilsmysterie. Na de twee prologen begint het eigenlijke werk. De oefeningen op maandag gaan over de boodschap van de engel aan Maria, op dinsdag over de geboorte van de Heer tot de vlucht naar Egypte. De woensdag worden er meditaties voorgesteld over de periode vanaf de vlucht naar Egypte tot het laatste avondmaal. De donderdag overdenkt men de instelling van de eucharistie, met een speciale aandacht voor de liefde, het geduld en de vrijheid van de Heer. Er volgt een citaat uit Ubertinus van Casale's *Arbor vitae crucifixae Jesu*. De meditatie van donderdag wordt dan verder onderverdeeld. Eerst volgen er gebeden voor de dankzegging na het opdragen van de eucharistie en vervolgens worden over de zeven dagen van de week, de zeven sacramenten behandeld. Op vrijdag gedenkt men het lijden van de Heer. Een uittreksel uit de werken van Bernardus, waarin

⁷² Handschriften:

- Brussel, Koninklijke Bibliotheek, hs. II 468 (cat. 2243)
Ortus aurearum rosarum ihesu et marie. Fol 1: ... *collectus et consistus per Quendam Carthusiensem*. Incipit (fol. 2): *Incipit primus prologus libri qui intitulatur Ortus aurearum rosarum ihesu et marie. Fasciculus myrre dilectum meus mihi inter ubera mea ...* Na het explicit zou een eigenhandig geschreven nota van de auteur staan, waarin hij de lezer oproept de arme kartuizer die hij is, niet te overschatten. – Cfr. Verjans 1931, 466-467.
- London, British Library, Harley, hs. 2926
Rosarium. Explicit (fol. 108): *Explicit Rosarium Ihesu et matris eius Anno M^oCCCCCLXX^o per fratrem Nicolaum de germania In monasterio sublacensi*.
- Utrecht, Universiteitsbibliotheek, hs. 170
Fol. 93-249v: <Jacobus de Gruitrode>, *Rosarium Jesu et Mariae*. Incipit: *Incipit prologus libri qui intitulatur rosarium ihesu et marie. Fasciculus mirre dilectus meus ...*
- Utrecht, Universiteitsbibliotheek, hs. 227
Fol. 1v-109: Jacobus de Gruitrode, *Rosarium Jesu et Mariae*. Fol. 1r: *Ihesus Maria. Anima naturaliter numquam potest ociosa consistere ...* Incipit (fol 1v): *Incipit prologus libri qui intitulatur Rosarium ihesu et marie compositi a fratre iacobo de gruytrode monacho ordinis carthusiensis prope leodium. Fasciculus ...* 15e eeuw.
- Utrecht, Universiteitsbibliotheek, hs. 228
Fol. 1-70: <Jacobus de Gruitrode>, *Rosarium Jesu et Mariae*. Fol. 1: *Abbas serenus in collationibus patrum anima naturaliter numquam potest ociosa consistere etc.* Incipit: *Incipit prologus ...* 1495.
- Utrecht, Universiteitsbibliotheek, hs. 229
Fol. 1-86v : <Jacobus de Gruitrode>, *Rosarium Jesu et Mariae*. Fol 1v: *Abbas serenus in collationibus ...* Fol. 2: *Incipit prologus ...*

wordt opgeroepen om het lijden van de Heer dagelijks te gedenken, sluit de meditatie van de vrijdag af. Op zaterdag zal men onvermoeibaar het leven van de heilige Maagd Maria overwegen, denkend aan de graflegging van de Heer, en aan de leerlingen die van het ware geloof verwijderd leven. Daarna volgen lofprijzingen op de ledematen van de Maagd Maria. De laatste dagen, de zondag zal men uiteraard de verrijzenis van Christus gedenken. Speciale thema's werden uitgekozen voor de grote feesten van het kerkelijk jaar: Hemelvaart, Pinksteren, de geboorte van Maria en de Hemelvaart van Maria.⁷³

Varia

Ten slotte weerhoudt men nog een aantal naar inhoud sterk variërende geschriften uit de vele die aan Jacobus werden toegeschreven.

Het *Lectionarius mense*⁷⁴ was bestemd om aan de gastentafel voorgelezen te worden. Het behandelt dan ook de meest diverse thema's.⁷⁵ In afwachting van een dieper onderzoek, kan men aannemen dat dit een werk van Jacobus van Gruitrode is. Bij het overlopen van de inhoudstafel zal men in elk geval de geliefkoosde onderwerpen van Gruitrode herkennen. In het totaal zijn er honderdenacht hoofdstukjes, waarvan de *Dyalogus Jesu et prelati* het sluitstuk vormt. Men zou deze niet geordende materie kunnen rangschikken onder een negental titels. Allereerst wordt ruim aandacht besteed aan de vriendschap. Meerdere paragrafen over het hele boek verspreid, handelen over lof en dankzegging aan God. De auteur blijkt ook speciale aandacht te hebben voor de levenstaak van geestelijke en wereldlijke leiders en voor het eigene van het monnikenleven. Vrij veel kapitels behandelen het lijden van de Heer en de noodzaak Hem daarom dank te zeggen. Verscheidene keren wil de auteur aansporen tot een deugdzaam leven: hoe de zonde en het kwaad bestrijden? wat doen om de gelukzaligheid te verwerven? hoe moeten we sterven? over verdraagzaamheid en vergeving, over leven in nederigheid en armoede. Het is de bedoeling dat de gasten aan de kartuizertafel zowel lichamelijk als geestelijk gevoed zouden worden. Zonder dat laatste zouden het slechts beesten zijn en geen mensen.⁷⁶

⁷³ Verjans 1931, 464-466.

⁷⁴ Handschrift: Trier, Seminarbibliothek, hs. 148

Fol. 78-172: *Lectionarius mense*. Incipit: *De vera amicitia scilicet libellus iste lectionarius meus nominatur quod continetur in eo multa notabilia edificatorio legenda hospitibus in mensa in principio et in fine comestionum ... In principio comestione. Comedite amici et bibite in ebriamini fratrum ...* Explicit: *Tu autem domine miserere nostri, finis per inutilem fratrem Rudolphum Clotten monachum ad sanctum Mathiam, ubi et inceptus et completus anno domini 1479 sexta feria post epiphaniam.*

⁷⁵ Het handschrift bevat een index van het hele werk op fol. 75-77v.

⁷⁶ Trier, Seminarbibliothek, hs. 148, fol. 78r: *... non homines sed bestie distandi sunt quando pascunt ventrem animam dimittunt inanem ...*

Van twee werken is een handschrift bekend, maar is de toeschrijving aan Jacobus van Gruitrode nog zeer onzeker. Het betreft *De quintuplici diffinitione nominis monachi secundum Climachum* en *Modus conjurandi spiritus*.⁷⁷

Tot slot zijn er nog een aantal werken die de oudere bibliografen vermelden waarvan alleen de titel gekend is. Of het werkelijk geschriften van Gruitrode betreft, moet uiteraard nog uitgemaakt worden. De navolgende opsomming komt uit het werk van Bostius: *De vita Domini; Sermones; Psalterium cum glossa; Liber de veris virtutibus in tres partes; De septem peccatis mortalibus; De quatuor novissimis; Salutationes ad membra singula Jesu crucifixi; Epistolae; Coronula laudum B. Mariae; Meditationes dolorum Mariae; Meditationes excellentiarum et gaudiorum B. Mariae; Libellus de nomine Jesu et Mariae; De preparatione ante Missam*.⁷⁸

Het is echter niet onmogelijk dat sommige van deze werken in feite een hoofdstuk zijn uit Jacobus' *Rosarium* of zijn *Lectonarius mense*. Dit kan bijzonder het geval zijn van nog drie bij Bostius vermelde geschriften, die misschien uit Jacobus' *Hortus aurearum rosarum* komen: *Tractatus quod divae Mariae contemplatio infatigabiliter sit habenda; Salutationes ad membra singula B. Mariae; De meditatione passionis Dominicae*.

Foutieve toeschrijvingen

Soms wordt ook het *Tractatus de stabilitate ordinis conservanda* gerekend onder de werken van Jacobus van Gruitrode. Meer dan waarschijnlijk is deze toeschrijving foutief. In het Trier, Seminarbibliothek, hs. 148, wordt Jacobus van Jüterborg de auteur geheten.⁷⁹ Dezelfde kartuizer zou de auteur zijn van *Oculus considerationis religiosorum, De peccatis mentalibus mortalibus, De duabus civitatibus et eorum civibus, Tractatus de malis huius saeculi per omnes aetates*. Deze vier traktaten werden vaak onder de werken van Gruitrode vermeld.⁸⁰

⁷⁷ Handschriften:

- Utrecht, Universiteitsbibliotheek, hs. 205
Fol. 171-174v: *De quintuplici diffinitione nominis monachi secundum Climachum*. Dit werk wordt echter toegeschreven aan Dionysius de Kartuizer.
- Utrecht, Universiteitsbibliotheek, hs. 344
Fol. 139-150: *Modus conjurandi spiritus excerptus ex tractatu ... Jacobi de Clusa* enz. Ook van dit werk is het derhalve geenszins zeker dat het van de hand van Jacobus van Gruitrode is.

⁷⁸ Bostius 1609, 50-53.

⁷⁹ Handschrift: Trier, Seminarbibliothek, hs. 148

Fol. 51-54: *Tractatus de stabilitate*. Incipit: Videor mihi ut certum accepi quosdam fratres religiosos de monasteriis reformati aut ... Explicit: *De his omnibus beati qui eam percipere meruerunt. Amen. Explicit tractatus domini Jacobi carthusiensis erfordiensis de Stabilitate ordinis conservande [sic]*.

⁸⁰ Handschriften:

- Utrecht, Universiteitsbibliotheek, hs. 226

Tenslotte kan ook het *Lavacrum conscientiae* moeilijk een werk van Jacobus van Gruitrode genoemd worden, zoals dit bij de oudere bibliografen vaak is gebeurd.⁸¹

Dyalogus Marie et peccatoris

Reeds verscheidene keren is gesuggereerd dat het niet zo eenvoudig is om de oorspronkelijke versie van Jacobus' geschriften terug te vinden. Een goede illustratie van dit feit kan gegeven worden aan de hand van de studie van de *Dialoog van Maria en de zondaar*. Uit een vergelijking van één handschrift⁸² met de incunabeldrukken blijkt dat de drukken een bewerking zijn van de oorspronkelijke tekst.

Twee versies?

De bewerker die op verscheidene plaatsen transcriptiefouten maakte⁸³, heeft de nogal stroeve Latijnse tekst herschreven in een betere taal. Meer dan twintig maal kiest hij een ander woord.⁸⁴ Zeer dikwijls verandert hij de constructie door woorden te verplaatsen, woorden weg te laten of zelfs een totaal andere grammaticale constructie te gebruiken.⁸⁵ Viermaal laat

Fol. 1-72: Jacobus Carthusiensis, *Oculus considerationis religiosorum*; fol. 73-103: *De peccatis mentalibus mortalibus*; fol. 104-119: *De duabus civitatibus et eorum civibus*; fol. 120-179: *Tractatus de malis huius saeculi per omnes aetates*.

- Zwolle, Historisch Centrum Overijssel, hs. Windesheim 7 – Cfr. Wartena 1973, 37-38 (nr. 23). Gedateerd 1483. Bevat dezelfde vier traktaten.
- Brussel, Koninklijke Bibliotheek, hs. 2253-2273 (cat. 1688)
Fol. 163v-164v: *Oculo religiosorum*. Men kan zich de vraag stellen of het handschrift niet een uittreksel is uit het voornoemde werk van Jacobus van Jüterborg.

⁸¹ Verjans 1931, 468-469.

⁸² Trier, Seminarbibliothek, hs. 148. Cfr. *supra*, n. 59.

⁸³ Dit is althans de indruk die men opdoet in drie gevallen: Dionysius Cartusianus 1896-1935, dl. 42, 636, I, r. 31 (*eterni* in plaats van *Dei*); 639, II, r. 39 (*conversionem* in plaats van *confessionem*); 640, I, r. 7 (*quatenus* in plaats van *cantibus*).

⁸⁴ Vergelijk:

Dionysius Cartusianus 1896-1935, dl. 42, 639, II, r. 19:
... *quia omnes eleemosynae indulgentiarum et gratiatum de throno beatissimae Trinitatis transeunt per manus meas.*

Trier, Seminarbibliothek, hs. 148, fol. 73v
... *de throno Trinitatis beatissimae per manus meas dispensant et distribuitur.*

⁸⁵ Vergelijk:

Dionysius Cartusianus 1896-1935, dl. 42, 636, I, r. 9-13:
... *Jesus per me ad hoc venit in mundum quaerere et salvum facere quod perierat et de proprio corde de pyxide medicinam humanae redemptionis produxit lancea vulneratus in cruce.*

Trier, Seminarbibliothek, hs. 148, fol. 72
... *Jesus per me ad hoc venit in mundum ut quaeret et salvum faceret quod perierat unde de proprio corde quasi de salutari apoteca celestium balsamorum medicinam humane redemptionis propinavit lancea vulneratus in latere.*

hij een zinsdeel weg.⁸⁶

Naast het verbeteren van de taal, heeft de bewerker ook zeer grote stukken aan de oorspronkelijke tekst toegevoegd.⁸⁷ Het gaat telkens om een diepere uitleg of een correctie. Deze passages zijn gemakkelijk herkenbaar aan de overvloedige citaten uit de werken van talrijke kerkelijke auteurs en uit de Schrift.⁸⁸ In tegenstelling met Gruitrode die de citaten uit de bijbel steeds vloeiend verwerkt in zijn verhaal, zal de bewerker duidelijk aankondigen wanneer hij citeert.⁸⁹ In de toegevoegde passages wil de zondaar onderricht worden: hij stelt vragen waarop Maria telkens uitvoerig antwoordt.⁹⁰ Bij Gruitrode evenwel beperkt de zondaar zich, nadat hij zich in alle nederigheid onwaardig heeft verklaard, tot steeds maar enthousiaster lofbetuigingen.⁹¹

Tenslotte zijn de ingelaste passages nog van een heel bepaalde inhoud. De bewerker is het erom te doen voldoende *exempla* te geven waarin de lezer zich kan herkennen.⁹² Zo wordt bijvoorbeeld duidelijk gemaakt aan de hand van figuren uit de H. Schrift, welke soorten wanhoop er zoal kun-

⁸⁶ Dionysius Cartusianus 1896-1935, dl. 42, 639, II, na r. 24: *Si esset aliqua domicilia aut regina vel imperatrix qua ad pauperes semper extenderet brachia et manus apertas semper teneret ipsas-que semper plenas haberet nonne multum liberalis diceretur. Per istum modum loquitur scriptura veritatis de me* (fol. 73v). *Ibidem*, 639, r. 44: ... *inclusit, neque universis peccatoribus in matrem assignavit, ut ...* (fol. 74). *Ibidem*, 640, I, na r. 13: ... *quingenta (Ave Marie)* (fol. 74v). *Ibidem*, 640, I, na r. 23: *dominus tecum benedicta tu in mulieribus* (fol. 74v).

⁸⁷ *Ibidem*, dl. 42, 636, I, r. 20-26; 636, I, r. 34 - 638, II, r. 23-26; 638, II, r. 28 - 639, I, r. 19; 639, I, r. 30-39; 640, I, r. 24 - 640, II, r. 26. Dit betekent ongeveer vijf en half kolommen van de tien kolommen in de uitgave.

⁸⁸ Hij citeert Ambrosius (Dionysius Cartusianus 1896-1935, dl. 42, 636, I, r. 26-28), Bernardus (*Ibidem*, 636, II, r. 27-29), Hieronymus (*Ibidem*, 637, I, r. 2-7), Richard van St.-Victor, *De Trinitate* (*Ibidem*, 637, II, 39 vv.), *quidam ex sacris Filii mei doctoribus* (*Ibidem*, 639, II, r. 10-15), Augustinus (*Ibidem*, 639, I, r. 31-35), *alius quidam* (*Ibidem*, 639, I, r. 35-39), *sapientes* (*Ibidem*, 640, II, r. 17-18). In de oorspronkelijke tekst komt geen enkel citaat van een kerkelijke auteur voor. Ook de Schrift wordt beduidend minder geciteerd: tweëntwintig maal tegen vijf maal in de oorspronkelijke tekst.

⁸⁹ Trier, Seminarbibliothek, hs. 148 (voortaan afgekort als DMP): *Nullatenus ergo desperare debes de virtutis viam quia Jesus per me ad hoc venit in mundum ut quaeret ...* (Lc. 19,10). Dionysius Cartusianus 1896-1935, dl. 42, 636, II, r. 10: *Hinc a Salomone scriptum est: Post concupiscentias ...* (Eccl. 18,30).

⁹⁰ Dionysius Cartusianus 1896-1935, dl. 42, 636, II, r. 2: *Sed edoceri, O Domina enz. Ibidem*, 637, I, r. 11: ... *quid faciam. Ibidem*, 637, II, r. 28-29: ... *dicito adhuc mihi ... quid faciam.*

⁹¹ DMP, fol. 72, r.26: *O quid est quod audio enz. DMP*, fol. 72v, r. 10: *Felix sermo enz. DMP*, fol. 73, r. 7: *Vox tua dulcis me ... exonerate. DMP*, fol. 73, r. 23-24: ... *quasi reviviscit spiritus meus. DMP*, fol. 74, r. 28 - fol. 74v, r. 1: ... *jac ut in tua laude consummetur vita mea.*

⁹² Dionysius Cartusianus 1896-1935, dl. 42, 638, I, r. 2-3: *Memor etiam esto semper illius gloriosi martyris Cypriani, qui ...*

nen bestaan.⁹³ De verwijzingen naar het dreigende gevaar van de Turken zijn eveneens slechts in de toevoegingen te vinden.⁹⁴ Vervolgens blijkt de bewerkster meer rigoureuus te denken dan de auteur van de oorspronkelijke tekst. Hij vond het nodig na de geruststellende woorden van Maria, een hele uitweiding te maken met als thema: hoe het eeuwig leven verwerven. Het exposé is netjes gerangschikt onder drie vragen: wat doen ten opzicht van de wereld, tegenover de naaste en tegenover God en het goddelijke. Men moet deze wereld haten, werken van barmhartigheid en liefde doen en standvastig blijven in het geloof.⁹⁵ Elders wenst hij duidelijk te stellen dat niet allen op Gods barmhartigheid moeten rekenen.⁹⁶ Blijkbaar is de auteur vervaard voor een al te lakse houding. De bewerkster geeft de indruk meer theologisch onderlegd te zijn. Zijn exposé is logisch en net onderverdeeld. Hij gebruikt al eens een vakterm die dan een uitleg krijgt.⁹⁷ Het is ook in de toevoegingen dat de zondaar Maria aanspreekt met een citaat uit Hooglied 6, 9. Daarin leest men de symbolen die later zullen opgenomen worden in de litanieën van de H. Maagd.⁹⁸

Tenslotte blijkt uit zijn benadering van Christus' lijden⁹⁹ en de aanspraken van de H. Maagd¹⁰⁰, dat de bewerkster een sterkere nadruk legt op een verfijnde, maar wat gekunstelde hartstocht dan de auteur van de oorspronkelijke tekst.

Wanneer al deze passages uit de oorspronkelijke dialoog worden gelicht en ook de taal volledig is hersteld, verschijnt een geschrift dat slechts één onderwerp behandelt: Maria spreekt een rouwmoedige zondaar moed

⁹³ Dionysius Cartusianus 1896-1935, dl. 42, 638, II, r. 28 - 639, I, r. 15: wanhoop omwille van de grootheid van de zonde, de veelheid ervan, omwille van laagheid (*turpitudō*), omwille van de langdurige zondetoestand: omwille van de oneer (*infamia*), omwille van de wreedheid, omwille van het ontelbaar aantal zonden.

⁹⁴ *Ibidem*, 637, II, r. 33-35: *Nec te perditorum umquam deterreat aut seducat Judaeorum Sarracorumve lingua falsidicia et blasphemiae plena. Ibidem*, 638, I, r. 28-29: *Neminem etiam deterreat praesens Turcorum et futura Antichristi persecutio.*

⁹⁵ *Ibidem*, dl. 42, 636, I, r. 44 - 638, I, r. 40.

⁹⁶ *Ibidem*, 639, I, r. 33-34: *Nam licet omni poenitenti Deus indulgeat, non tamen indulget omnibus poenitere.* Dezelfde gedachte komt echter voor in de *Dyalogus Jhesu et Senis*. DMP, fol. 63v, r. 17-20: *... et licet veniam promiserim delinquenti non tamen spopondi ut ei darem voluntatem poenitendi ...*

⁹⁷ Dionysius Cartusianus 1896-1935, dl. 42, 637, II, r. 5-9: *... Verbum abbreviatum (id est, ex in finito finitum, ex aeterno temporale, ex Creatore creaturam, ex summo Spiritu infimum, ex Deo hominem, ex Verbo carnem) ...*

⁹⁸ *Ibidem*, 636, I, r. 44-46: *O pulchra ut luna! O electa ut sol! O et terribilis ut castrorum acies ordinata, in pugna ... vitiorum enz.* Men kan de eerste delen vinden in de litanie van Loreto, cfr. Timmers 1981, 137.

⁹⁹ *Ibidem*, 636, I, r. 34-43: *... caput habet inclinatum ad osculandum ...* (r. 36-37).

¹⁰⁰ *Ibidem*, 638, II, r. 23-26: *Verba (inquam) tua super mei et favum dulcia ex desperato olim me, spe nunc et confidentiaplenu reddiderunt.* Zie ook *Ibidem*, 635, II, r. 6; 638, I, r. 47 e.v.

in. De tekst is niet zonder sentiment maar blijft eenvoudig en ongekunsteld.¹⁰¹

De auteur

Men kan de auteur van de oorspronkelijke tekst schetsen als iemand met een geringe bekommernis om theologische uiteenzettingen. Hij wil integendeel in alle eenvoud de echte religieuze gevoelens beschrijven van een mens die onder de last van zijn zondigheid troost komt zoeken bij de H. Maagd. De auteur wil bemoedigen en aanzetten tot diep vertrouwen op Gods barmhartigheid. Wat de taal betreft, lijkt hij het Latijn slechts moeizaam te gebruiken. Zijn woordkeuze is soms vreemd en zijn zinsbouw ingewikkeld.

De bewerker laat zich daarentegen karakteriseren door de zorg om de tekst met talrijke citaten uit de bijbel of de kerkelijke auteurs te verrijken. Hij lijkt ook meer aandacht te schenken aan de theologie. De vergeving kan niet worden toegezegd als de mens niet een ernstige inspanning doet om deze te verdienen. Sommigen krijgen niet eens de genade van het verlangen naar bekering. De bewerker corrigeert derhalve de onvoorwaardelijke bemoediging die uit de oorspronkelijke tekst sprak. Ook zijn taal is heel wat beter: hij zou de eerste grondlaag verbeterd kunnen hebben.

Men mag echter de mogelijkheid niet uitsluiten dat een derde bewerker – bijvoorbeeld de drukker – voor de opsmuk van de taal, zowel van de eerste laag, als van de tweede, verantwoordelijk is. Tot op heden is namelijk geen handschrift bekend met de volledige tekst zoals hij in de incunabeldrukken voorkwam en waardoor een tweede van een derde laag zou kunnen gescheiden worden. Daarom ook mag men niet bij voorbaat uitsluiten dat de bewerker Jacobus van Gruitrode zelf zou kunnen geweest zijn. Hij zou het oorspronkelijk eenvoudig geschrift omgewerkt kunnen hebben tot een rijkere meditatie voor de monniken van zijn convent. Vanwaar ook de noodzaak groeit om enkele correcties van theologische aard aan te brengen. Zo zou het begrijpelijk zijn waarom de oudere bibliografen twee dialogen tot Maria aan Jacobus toeschrijven. Voor de bevestiging hiervan zal men moeten wachten tot er een vollediger beeld van Jacobus' werken voorhanden is.

¹⁰¹ Dionysius Cartusianus 1896-1935, dl. 42, 639, II, r. 30-32: *Peccator: O quanta devotionis affectu te a nobis vult honorari qui totum nos habere voluit per te!*

De tijd van ontstaan

Naar de tijd van ontstaan van de *Dyalogus Mariae et peccatoris* kan men slechts gissen. Er is geen enkele positieve grond aan te brengen. Men kan echter vaststellen dat de bewerker tot tweemaal toe verwijst naar het gevaar van de Turken.¹⁰² Nu weet men dat de kartuizers erg begaan waren met de groeiende macht van de Turken. Op de generale kapittels vraagt men herhaaldelijk te bidden om verlossing van dit dreigend gevaar.¹⁰³ In 1456 kan men voor de eerste maal juichen om een overwinning bij de ontzetting van het belegerde Belgrado. Maar ook na die datum blijft de dreiging actueel. Een dergelijke verwijzing naar het Turkse gevaar zou men derhalve kunnen situeren vanaf de jaren 1430-1440. Daarmee is nog niets gezegd over het ontstaan van de oorspronkelijke tekst.

In dezelfde passage is er sprake over de toekomstige vervolging door de Antichrist. Volgens de uitgevers van de *Dialogus* in de *Opera Omnia* van Dionysius, verwijst deze uitspraak naar het werk van Hendrik van Hessen, *Contra quemdam eremitam de ultimis temporibus vaticinantem*, waarover Dionysius in 1432 of 1436 reeds schreef in *Dialogion de fide Catholica*.¹⁰⁴ Het is mogelijk dat de bewerker zijn gedachte daaruit haalt maar dit zegt niets over het tijdstip waarop hij zijn werk schrijft.

Misschien kan de aansporing tot het bidden van vijftig Ave's ons iets leren over de tijd van ontstaan.¹⁰⁵ Het is namelijk bekend dat Adolf van Essen van 1435 tot 1437 naar de Luikse kartuis verbannen werd. Adolf van Essen kan derhalve een gewoonte – waarvan men zeker weet dat ze in Trier bestond – naar Luik overgebracht hebben. Zo zou onze tekst kunnen ontstaan zijn omstreeks 1440.

Misschien is Jacobus ook minder gemakkelijk tot schrijven gekomen vanaf de jaren 1460, toen de politieke toestand in Luik erg onrustig is geworden.

Als besluit kan gesteld worden dat men over geen enkel krachtig argument beschikt om de tekst te dateren. Toch zou de tijd omstreeks 1440 tot

¹⁰² Cfr. *supra*, n. 94.

¹⁰³ De voorbede om hulp tegen de *infideles*, aanvankelijk de Hussieten maar naderhand de Turken, komt in de *chartae* voor vanaf 1421 tot op zijn minst 1442. Vanaf 1430 moet de angst voor de Turken wel heel levendig geweest zijn, want toen werden meerdere vervolgd Joannieters als reddiet in de orde opgenomen. – Cfr. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, hs. II 1959, fol. 84 (het handschrift bevat de weerslagen van 1416 tot 1442). Ook het klooster van Luik had in deze tijd twee *redditi clerici*, nl. Gerardus van Franchimont en Joannes Porchester. – Cfr. Seynaeve 1981, 168, 316, 419.

¹⁰⁴ Dionysius Cartusianus 1896-1935, dl. 42, 635.

¹⁰⁵ Cfr. *supra*, n. 86 en *infra*, n. 123.

1460 kunnen voorgesteld worden als de meest waarschijnlijke periode van ontstaan.

De leer over Maria vanuit de dialogen

In de poging om een synthese te maken van de mariologie bij Jacobus van Gruitrode zal gesteund worden op dat deel van de dialoog dat geheten werd: de oorspronkelijke tekst. De reden daarvan is duidelijk. Het is niet zeker of de bewerker al dan niet Jacobus van Gruitrode zelf is. Daarenboven kan men vaststellen dat het ingelaste onderricht van Maria niet over haar rol of betekenis in het heilsgebeuren gaat. Ook de andere inlassingen zijn eerder een verklaring van de plicht van de mens, of een verdere illustratie, desgevallend een correctie in zijn visie omtrent de wanhoop en het vertrouwen. Alleen de aanspreking van Maria met de woorden van Hooglied 6, 9, betekenen een inhoudelijke bijdrage tot de mariologie. Naast deze dialoog zal ook gebruik gemaakt worden van een passage uit *Eyn samen spreken Ihesu ende des sondaers*.

In de eerste plaats lijkt Jacobus een sterke nadruk te leggen op Maria's deelnemen aan de verlossende offerliefde van Christus.

Zij is de moeder van de Verlosser en dus ook de moeder van alle genade. Door haar instemming is de verlossing mogelijk geworden.¹⁰⁶ Meer nog zij heeft deelgenomen aan het heilzame lijden van haar Zoon. Reeds het geloofsfiat op de boodschap van de Engel was een impliciet aanvaarden van het kruis.¹⁰⁷ Haar kruisoffer bestond erin haar enige Zoon, die zijn hartstochtelijk beminde te moeten afstaan ten bate van de zondige mensheid.¹⁰⁸ Zoals Jezus middelaar werd tussen Gods gericht en de verloren mens door de wonden die hij in zijn lichaam droeg, zo is Maria middelares doordat zij Jezus heeft gezoogd ten bate van de zondaar.¹⁰⁹

¹⁰⁶ DMP, fol. 72, r. 20-22: *quia Ihesus per me ad hoc venit in mundum ut queret et saluum facere quod perierat ...*

¹⁰⁷ DMP, fol. 72, r. 12-15: *... cogita quod ego sum mater gratiae et misericordiae regina quae ex quo consensi me esse matrem Redemptoris dicens Ecce ancilla Domini ...* De voormelde gedachte komt niet zo dikwijls voor in het handschrift, maar wordt uitdrukkelijk verwoord in de Middelnederlandse herwerking *Eyn samenspreken Ihesu ende des sondaers*. Verjans 1931, 456, r. 31-34: *Ihesus: ... ghelyck dat ich nye sonder dat cruce der passien en was noch mijn werdighe moeder sonder dat swert des rouwen vanden uren dat ich in haren meechedeliken lichame ontfangen was totter uren des doots aenden cruce*. Cfr. *Ibidem*, 452, r. 36-40; 453, r. 7; 453, r. 21-26, 29 e.v.

¹⁰⁸ DMP, fol. 72v, r. 26 - fol. 73, r. 2: *... tantam erga peccatores caritatem habui, ut unica Filio meo, quem ardentissime diligebam, privari cuperem quatenus tali privacionem humane generi perditio subvenirem ...*

¹⁰⁹ DMP, fol. 72v, r. 4-10: *Ipse stat mediator Dei et hominum, reservata habens vulnere stigmata, interponens ea districto iudicio eterni Patris et cunctis peccatis tuis, quemadmodum ego Filio meo pro te ostendo pectus ubera mea, quae parvulus vagiens suxit in me.*

Vervolgens stelt Jacobus van Gruitrode Maria vaak voor als *Regina Coeli*. Door de zondigheid van de mens en heel het heilsgebeuren regeert zij na haar Zoon over alle mensen.¹¹⁰ Het is immers Jezus zelf die haar in de aanwijzing van Joannes als haar zoon, alle mensen heeft toevertrouwd.¹¹¹ Nu buigt Maria zich neer tot wie het diepst is gevallen en neemt alle zondaars als zonen aan.¹¹² Ze staat steeds klaar met open armen om de kleine te ontvangen.¹¹³ Snel om barmhartigheid te verlenen, laat zij zich niet lang pramen.¹¹⁴ De zondaar zal merken dat zij steeds veel meer bereid is te geven dan dat hij kan vragen of verhoppen.¹¹⁵ Maria is moeder geworden van alle mensen opdat zij ook iedereen met een moederlijke genegenheid zou beminnen. Dat is de reden waarom de H. Geest die liefde is, haar heeft overschaduwd. Zij is van allen de voorspreekster, de pleitbezorgster, de verdedigster en diegene die alle genade verleent.¹¹⁶

Als Koningin van de hemel heeft de H. Maagd alle macht in handen om barmhartigheid te verlenen.¹¹⁷ De schrijver lijkt te suggereren dat God deze macht gedelegeerd heeft aan Maria. Er wordt geen barmhartigheid verleend tenzij Maria deze geeft.¹¹⁸ Meer dan welke heilige ook is zij in staat de mens te bevrijden van de zonde. Door haar verdienste is zij tot een dergelijke hoogte verheven.¹¹⁹ Deze grote nadruk op de macht van

¹¹⁰ DMP, fol. 72v, r. 23-25: *ut ... regnaremque prae omnibus post Filium, Regina celorum effecta.*

¹¹¹ DMP, fol. 74, r. 13-19: *Filius meus ... in dolore michi reeommendavit Johannem in quo et ipse omnes includens electos suos in meis visceribus inclusit meque universis peccatoribus in matrem assignavit ...*

¹¹² DMP, fol. 72v, r. 17-19: *... ut usque ad sce/eratissimos peccatores me inclinaverim, eos mihi per impetrationem misericordie in filios acceptando.*

¹¹³ DMP, fol. 73v, r. 19-20: *Manus suas aperuit inopi, et palmas suas extendit ad pauperem.*

¹¹⁴ DMP, fol. 74, r. 2-3: *... quia meas miseraciones do valde faciliter nee diu facio me rogari.*

¹¹⁵ DMP, fol. 73r, r. 24-29: *Optime et securissime de me confidere possunt peccatores quia miserrorum necessitatibus paratissima sum subvenire, et ultra id quod rogare possunt, sperare aut cogitare compatiens sum eorum miseriis.*

¹¹⁶ DMP, fol. 74, r. 19-26: *... ut omnes habeam in filios, diligendo eos, et salutem eorum procurando materno affectu. Spiritus eciam Sanctus qui est caritas, in quo omnia dona donantur, supervenit im me et ipse me totam omnibus fidelibus dedit in advocatam, excusatricem et defensatricem ab omnibus hostibus, dispensatricem quoque omnium gratiarum suarum.*

¹¹⁷ DMP, fol. 72, r. 16-18: *Scias etiam quod omnia in manu mea posuit gratissimus filius meus sicut dispensatrice omnium gratiarum.*

¹¹⁸ DMP, fol. 73v, r. 8-15: *Deus eternus in mea potestate michi tradidit facere omnes misericordias meas. Idcirco mater vocor misericordie. Nam ipsa trinitas tota fecit me elemosinariam suam, quia omnes elemosyne indulgentiarum et graciaram de throno trinitatis beatissime per manus meas dispensant et distribuitur.*

¹¹⁹ DMP, fol. 73v, r. 6-8: *... quod tud, quae meruisti pro liberandis hominibus ferre peccatum plus omnibus sanctis possis liberatis impendere suffragium.*

Maria wordt echter gecorrigeerd doordat duidelijk gesteld wordt dat zij alle genade bij haar Zoon afsmeekt.¹²⁰

Samenvattend kan gezegd worden, dat de H. Maagd Maria meehelpt aan de verlossing. Zij lijdt te zamen met haar Zoon. Eens tot de hemel verheven, bemiddelt zij bij Jezus ten voordele van de mensen. Tenslotte is zij de moeder van alle gelovigen en zodanig is zij de enige die de genade verleent. De Vader heeft haar in die macht gesteld.¹²¹

Tot slot wijdt de auteur ook enige regels aan de devotie tot Maria. De zondaar vraagt trouwens met welke gevoelens de H. Maagd wil geëerd worden. Het antwoord luidt dat Maria geëerd wordt als de zondaar door haar de genade afsmeekt.¹²² Daarnaast zal het een lof zijn tot Maria als de mens dagelijks de vijftig Ave Maria's bidt. Daardoor lacht de hemel en slaat de duivel op de vlucht.¹²³ Telkens als men de woorden van de begroeting van de Engel in de mond neemt, zal men Maria als het ware liefdevol kussen.¹²⁴ Het zijn de woorden die God de Vader dicteerde, die de Zoon schreef en die de H. Geest door de Engel heeft meegedeeld.¹²⁵ Door dit gebed zal werkelijkheid worden wat de zondaar zo vurig verlangt: dat heel zijn wezen in eeuwigheid haar lof zingt.¹²⁶

Bij het lezen van deze aanmaning komt men voor enkele moeilijkheden te staan. Het Ave bevat slechts de woorden van Lc. 1, 28, daar waar deze tekst vaak werd samengevoegd met Lc. 1, 42, en 'gezegend is de vrucht van uw schoot'. Bovendien bad men in kartuizermiddens reeds geruime tijd het 'bid voor ons arme zondaars' en ook dat ontbreekt in Jacobus' geschrift.¹²⁷ Misschien moet deze afwijking verklaard worden door de

¹²⁰ DMP, fol. 74, r. 8-10: ... *ego namque fidelium, licet peccatorum preces Filio meo praesento, et pia illis veniam posco instantia.*

¹²¹ De omschrijving die Jacobus geeft van Maria's macht, vertoont veel gelijkenissen met de visie van Dionysius de Kartuizer als hij schrijft: *causa instrumentaliter et procuratorie ac mediatorie cooperativa*, cfr. Dionysius Cartusianus 1896-1935, dl. 35, 84, geciteerd door Gourdel 1952, 644.

¹²² DMP, fol. 74, r. 4-7: *Peccator: O quanto devocionis affectu te a nobis vult honorari qui totum nos habere voluit per te. Maria: Quere gratiam sed per me quere et frustrari non poteris.*

¹²³ DMP, fol. 74v, r. 3-10: *Si me vis laudare et de mae protectione ubique gaudere, debes me cotidie honorare colligendo flores odoriferos et faciendo michi ex eis sertum ex quinquaginta Ave Maria compositum, quia hoc michi est gratissimum. Nam celum ridet, angeli gaudent, terra exultat, demones contremiscunt, cum dicis: Ave Maria.*

¹²⁴ DMP, fol. 74v, r. 11-13: *Tociens quoque me oscularis amorose, quociens michi cordialiter et in-tente hanc salutationem angelicam obtuleris.*

¹²⁵ DMP, fol. 74v, r. 13-18: ... *[salutationem] quam revera pater dictavit, filius scripsit, spiritus sanctus per angelum nunciavit et angelus michi portavit dicens: Ave gratia plena dominus tecum benedicta tu in mulieribus.*

¹²⁶ DMP, fol. 74r, r. 28 - fol. 74v, r. 3: ... *fac ut in tua laude consummetur vita mea, quatenus intemum tibi psallat tota substantia mea, fiat, fiat.*

¹²⁷ Een brevier van 1420 zou de begroeting formuleren *Sancta Maria, ora pro nobis peccatoribus*. De smeekbede van de zondaar komt echter reeds voor vanaf het midden van de 15e eeuw. In een

context waarin het Ave is opgenomen. Het is er de schrijver om te doen het belang van deze woorden te onderstrepen. Hoe kan hij dit beter tenzij door ze te laten voortkomen van God zelf. Wellicht kunnen daarom de woorden van Elisabeth in Lc. 1,42 niet vermeld worden.

De tweede moeilijkheid betreft het aantal Ave's die moeten gebeden worden. Er is sprake over vijftig Ave's, daar waar men volgens het volksgebruik in de streek van Luik normaal honderdvijftig maal de begroeting zou uitspreken. Bovendien zou men na tien Ave's een Onze Vader inlassen.¹²⁸ De verklaring is misschien te vinden in het feit dat sinds 1414 de conversen vijftig Onze Vaders en evenveel Ave's moesten bidden als nagedachtenis van sommige overledenen.¹²⁹ De prior spoort de conversen misschien aan om ook buiten de context van *tricenaria* de vijftig Ave's te bidden. Een betere verklaring lijkt evenwel deze te zijn dat Jacobus, onder invloed van Adolf van Essen, die hij bijna zeker tussen 1435 en 1437 te Luik heeft gekend, het nieuwe gebruik van de Rozenkrans propageert.¹³⁰ Het woordgebruik en de aansporing om met het hart te bidden kunnen in deze richting wijzen.¹³¹ Bovendien heeft Jacobus zelf een *Rosarium* geschreven, waaruit blijkt dat hij deze wijze van bidden voorstond. Toch blijft het mogelijk dat hij hier niet de meditatie, maar het eenvoudig na elkaar zeggen van vijftig Ave's bedoelt.¹³²

De laatste vaststelling in verband met Jacobus' mariologie, zoals deze te voorschijn komt uit de dialoog, geldt het volledig ontbreken van enige gedachte aan de Onbevleete Ontvangenis van Maria. Nochtans kon hij kennis gemaakt hebben met deze gedachten: de kartuizers hebben zich als verdedigers van de Onbevleete Ontvangenis in het debat gemengd.¹³³ Waarschijnlijk was dit onderwerp te theologisch van aard opdat Jacobus, met zijn persoonlijkheid en in het literair genre van een colloquium, deze ideeën zou te berde brengen.

verzameling collecten van 1484, bewaard in het archief van de Grande Chartreuse, leest men de volledige tekst van het weesgegroet: *Ave Maria ... ventris tui, Jhesus. Virgo Maria, Mater Dei, ora pro nobis peccatoribus. Amen.* – Cfr. Gourdel 1952, 635-636.

¹²⁸ In de streek van Keulen daarentegen bidt men de vijftig Ave's ononderbroken. – Cfr. Klinkhammer 1972, 98-101.

¹²⁹ Gourdel 1952, 647-649.

¹³⁰ Over het verblijf van Adolf van Essen in de Luikse kartuis. – Cfr. Klinkhammer 1972, 70. Seynaeve 1981, 173-174, 280-286.

¹³¹ *DMP*, fol. 74v, r. 5-7: *colligendo flores odoriferos et faciendo michi ex eis sertum* enz. *DMP*, fol. 74v, r. 12: *... cordialiter et intendere*.

¹³² De naam *rosarium* werd immers zowel voor de meditatie als voor het vijftig maal verwoorden van de salutatie gebruikt. – Cfr. Klinkhammer 1972, 103.

¹³³ Onder andere Henricus de Piro en Dionysius de Kartuiser. – Cfr. Gourdel 1952, 643-644.

Ook de maagdelijkheid van Maria wordt omzeggens niet behandeld. De enige verwijzing zegt enkel dat Maria moeder werd en maagd bleef. Een diepere inhoud wordt er niet aan verleend.¹³⁴

We kunnen besluiten dat de kennis van de werken van Jacobus van Gruitrode nog te weinig gevorderd is om er reeds een globaal oordeel over uit te spreken. Toch mag uit deze eerste kennismaking blijken dat zij een rijkdom bevatten die meer dan de moeite loont om aangeboord te worden.

¹³⁴ *DMP*, fol. 72v, r. 22-23: *ut et mater Dei fierem et virgo persisterem*.